

Janusz Matł ek (Toruń)

Stany pruskie

a kwestia tolerancji religijnej w XVI i XVII wieku

Traktat westfalski podpisany w Münster i Osnabrück w r. 1648 przez zwaśnione mocarstwa europejskie zrywał z obowiązującą w Rzeszy od pokoju augsburskiego 1555 r. zasadą *cuius regio eius religio*, zapewniając katolikom, luteranom, ale i kalwinistom swobodę wyznania swojej religii pod warunkiem wypełniania wszystkich obowiązków politycznych czy gospodarczych wobec władzy zwierzchniej. Krwawa trzydziestoletnia wojna religijna (1618–1648) w pełni uprzytomniła zarówno elitom politycznym jak i zwyczajnym obywatelom ówczesnej Europy, zwłaszcza w Rzeszy, bezsens prowadzenia wojen religijnych, tolerancja religijna zaś okazała się zjawiskiem pożądanym, a nawet niezbędnym. Naturalnie rok 1648 nie oznaczał całkowitego zerwania z nietolerancją religijną w Europie, skoro jeszcze w r. 1685 Ludwik XIV odwołał edykt nantejski, ale przynosił nową jakość we wzajemnych stosunkach międzywyznaniowych.

Kiedy Europą Zachodnią w XVI i XVII stuleciu targaly wojny religijne, Polska znajdowała się w zgoła odmiennej sytuacji. Najtrafniej stan ten scharakteryzował francuski historyk jezuita Józef Lecler pisząc tak:

Sytuacja religijna w Polsce jest dla Europy w drugiej połowie XVI wieku zjawiskiem nieporównywalnym. Ten katolicki kraj stał się według powiedzenia kardynała Hozjusza „przytuliskiem heretyków”. Chroniły się w nim zwłaszcza sekty najbardziej radykalne, które ścigano lub prześladowano we wszystkich innych krajach świata chrześcijańskiego. Anabaptyści oraz antytrynitarze cieszyli się w tym katolickim królestwie takim pokojem i wolnością, jakiej nie znaleźli w żadnym innym kraju¹.

W 2 połowie XVI stulecia i w 1 połowie XVII Rzeczpospolitą Polską utożsamiano z „miejszem azylu dla heretyków”, a współczesny nam polski historyk Janusz Tazbir nazywa ją „państwem bez stosów”². O tolerancji religijnej w Polsce

¹ J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. I, Warszawa 1964, s. 383.

² J. Tazbir, *Geschichte der polnischen Toleranz*, Warszawa 1977, s. 68 i n., tenże, *A State without Stakes. Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Warszawa 1973.

świadczy również fakt zwołania w r. 1645, a więc w końcowych latach toczącej się wojny trzydziestoletniej, w Toruniu unikalnego w skali europejskiej „braterskiego spotkania”, *Colloquium Charitativum*, w czasie którego przez okres 3 miesięcy dyskutowało 25 teologów katolickich, 28 luterskich i 24 kalwińskich oraz Braci Czeskich z Janem Amosem Komeńskim na czele nad zjednoczeniem wyznań chrześcijańskich³.

Zadaniem artykułu jest ukazanie stosunku stanów pruskich do tak aktualnej wówczas kwestii, jaką była tolerancja religijna. Chciałbym dotknąć tej problematyki, uwzględniając zarówno stany Prus Królewskich jak i stany Prus Książęcych. Metodycznie wydaje się mi to bardziej płodne, gdyż można w znacznie szerszym stopniu skorzystać z metody porównawczej. Użyłem jej, jak mi się wydaje, z korzyścią dla tematu w artykule „The Reformation in Poland and Prussia in the sixteenth century: similarities and differences”⁴. Muszę się zastrzec, że ramy objętościowe artykułu pozwalają mi jedynie na zasygnalizowanie tej interesującej problematyki, którą w dotychczasowych badaniach traktowano marginalnie. Wyjątkiem jest tutaj opublikowana przed kilku laty książka Michaela G. Müllera⁵ o drugiej Reformacji w Prusach, która stanowić będzie punkt wyjścia dla naszych rozważań.

Prusy od r. 1454, ostatecznie od r. 1466 nie tworzyły jednego, wspólnego terytorium. II Pokój Toruński (1466) podzielił ten kraj na dwie części: Prusy Królewskie, inaczej zwane Prusami Polskimi, wchodzące bezpośrednio w skład państwa polskiego, oraz Prusy Krzyżackie, które po r. 1525 zostały zsekularyzowane, tworząc Prusy Książęce jako lenno Polski. Prusy Królewskie do r. 1569 zachowały autonomię polityczną w ramach państwa polskiego, natomiast Prusy Książęce uzyskując suwerenność w traktatach wclawsko-bydgoskich 1657 r. rozwiązały związek lenny z Polską. Zatrzymałem się na chwilę nad charakterem powiązań ustrojowych obydwu części Prus z Polską, gdyż miały one wyraźny wpływ na sytuację wyznaniową i, co zatem idzie, tolerancję lub nietolerancję religijną na ich terytoriach.

Nas interesować będzie stosunek narodu politycznego czyli stanów pruskich w obydwu częściach Prus do zagadnienia respektowania wolności sumienia i wyznania. Najwięcej materiału dostarczają nam recessy, czyli protokoły obrad sejmiku generalnego Prus Królewskich⁶ jak i sejmiku Prus Książęcych⁷, a także pośrednio dia-

³ E. Piszczyk, *Colloquium Charitativum w Toruniu. A. D. 1645*, Toruń 1995; *Colloquium Charitativum Secundum*, pod red. K. Maliszewskiego, Toruń 1996; A. Pabian, *Twórcy i uczestnicy Colloquium Charitativum w Toruniu w roku 1645*, „Przegląd Regionalny” I, nr 2, Toruń 1995, s. 15–51.

⁴ Druk w: *The Reformation in Eastern and Central Europe*, ed. by K. Mag, *St Andrews Studies in Reformation History*, Scholar Press, Alderscot (Hampshire) 1997, s. 182–191.

⁵ M.G. Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preussen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Akademie Verlag, Berlin 1997.

⁶ AP w Gdańsku, Recessy stanów Prus Królewskich: 300.29/6–230 (224 tomy).

⁷ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem, Staatsarchiv Königsberg, Ostpreussische Folianten, Landtagsverhandlungen 468–700 i AP w Olsztynie, Acta Conventus Prussiae Ducalis (Landtagsakten des Herzogtums Preussen), 54 tomy z lat 1541–1714.

riusze sejmów polskich⁸ oraz protokoły synodów różnowierczych Polski i Litwy⁹. W dalszych naszych rozważaniach pomocna winna być typologia tożsamości konfesyjnych w Europie nowożytnej, jaką zaproponował Heinz Schilling¹⁰. Wyróżnił on cztery rodzaje tych tożsamości: trydencko-katolicką, luterancko-protestancką, kalwińsko-protestancką i mieszaną lub multikonfesjonalną¹¹. Sytuacja konfesyjna i wynikająca z niej tolerancja lub też nietolerancja religijna w Prusach czy w Polsce odpowiada temu modelowi. Odnajdujemy tutaj wszystkie cztery rodzaje tożsamości konfesyjnych.

O Polsce wspominaliśmy na początku. W skali globalnej mamy tutaj do czynienia z tożsamością multikonfesjonalną (katolicy, luteranie, kalwiniści, prawosławni, wyznawcy religii mojżeszowej, arianie, menonici itd.) z wyraźną tendencją do uzyskania przewagi przez tożsamość konfesyjną katolicko-trydencką. Nic dziwnego, że o tolerancję zabiegali słabsi partnerzy w tym dialogu, czyli polscy protestanci lub prawosławni, a nie katolicy. Warte tutaj są przytoczenia deklaracje polskich protestantów w kwestii zachowania wolności sumienia jednostki. I tak na kolokwium w Bużeniu w r. 1561 podkreślali oni, iż nie należy nikogo gwałtem przymuszać do przyjmowania sakramentów lub też przyjmowania ich wiary¹², a na synodzie w Węgrowie w r. 1565 oznajmiali tak: „w kościele Bożym prawdziwym nie może jeden drugiemu panować w wierze ani być przyniewolon do niej”¹³.

W Prusach Królewskich, które mimo wielu odrębności ustrojowych były częścią państwa polskiego, spotykamy się, podobnie jak w Rzeczypospolitej Polskiej, generalnie z tożsamością multikonfesjonalną, to znaczy ze współistnieniem różnych wyznań. Wyjątek stanowi tutaj biskupstwo warmińskie, gdzie niepodzielnie panuje konfesjonalizacja katolicka, a tym samym tożsamość trydencko-katolicka. Natomiast w sąsiednich Prusach Książęcych podobną pozycję ma konfesjonalizacja luterancka i tożsamość luterancko-protestancka. W 2 połowie XVI w. obraz ten komplikuje pojawienie się wśród elit wielkich miast pruskich (Gdańsk, Toruń i Elbląg) tożsamości kalwińsko-protestanckiej i zjawiska, które nazywamy II Reformacją, a w początkach XVII w. dynastii kalwińskiej w Prusach Książęcych. Z tego krótkiego wyliczenia wynika wyraźnie, że tolerancja religijna musiała być niezwykle ważnym zagadnieniem także natury politycznej, dlatego wymagała rozstrzygnięć i decyzji podejmowanych przez króla polskiego i stany zarówno Prus Królewskich jak i Prus Książęcych.

⁸ Wł. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich, 1493–1793*, Kraków 1948.

⁹ *Akta synodów różnowierczych*, t. I–III, (1550–1648), oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1966–1997.

¹⁰ H. Schilling, *Konfessionelle und politische Identität in frühneuzeitlichen Europa*, w: *Nationale, ethnischen Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und Neuzeit*, hrsg. von A. Czacharowski, Toruń 1994, s. 103–123.

¹¹ Tamże, s. 108–109.

¹² *Akta synodów różnowierczych*, t. II, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1972, s. 104.

¹³ Tamże, s. 198.

W dziejach tolerancji religijnej w Prusach Królewskich wyodrębniłbym następujące okresy: 1517–1548, 1548–1557/58, 1557/58–1658–60, 1658–60–1724, 1724–1772/93. W pierwszym okresie od wystąpienia Lutra w Wittenberdze do śmierci Zygmunta Starego trudno mówić o tolerancji religijnej w Prusach Królewskich. Wówczas to król w r. 1526 w Gdańsku krwawo rozprawił się z rewoltą społeczno-religijną dokonując restauracji katolicyzmu w mieście. Następne lata przyniosły ogłoszenie szeregu edyktów antyluterańskich. Ruch reformacyjny w Prusach Królewskich rozwijał się nadal, choć nurtem „podskórnym”, w ukryciu. W recesach stanów Prus Królewskich dopiero w latach 40-tych, pod koniec panowania Zygmunta Starego spotykamy wypowiedzi świadczące o tym, iż na powrót ośmielano się przyznawać do nowej religii. Jednak dopiero objęcie rządów w Polsce przez Zygmunta Augusta w r. 1548 zmieniło diametralnie sytuację protestantów w Prusach Królewskich, jak zresztą w całym państwie polsko-litewskim. Zarysowały się wówczas wyraźnie w społeczeństwie Prus Królewskich dwa obozy: protestancki i katolicki. W maju 1556 r. na sejmiku Prus Królewskich protestanci (zarówno szlachta jak i posłowie wielkich i małych miast) stwierdzali, iż nie chcą „nowej” religii, o co się ich oskarża, ale „czystego” Słowa Bożego „głoszonego przez proroków, przez Jezusa Chrystusa Pana Naszego, Apostołów i ich prawnych następców”, jednakże bez ludzkich błędnych dodatków – dotyczy to sakramentów, a zwłaszcza Wieczerzy Pańskiej. Uważali oni, że ani papież, ani sobór, ani kanoniści nie mają prawa wprowadzać zmian do prawdziwego, ortodoksyjnego Kościoła katolickiego, który trwa w Konfesji Augsburskiej¹⁴. Zebrani na sejmiku katolicy odpowiedzieli ustami prezesa stanów Prus Królewskich, biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza, iż błędna to nauka. Ripostowali wówczas dwaj luteranie – wojewodowie: malborski Achacy Cema i pomorski Fabian Cema, że przecież ta błędna nauka w ciągu minionych 30 lat na dobre zakorzeniła się w Prusach Królewskich i w ciągu trzech miesięcy – jakby pragnęli biskupi – nie da się wyplenić¹⁵. W tym momencie trudno było przewidzieć, która opcja konfesyjna, protestantyzm czy katolicyzm, zwycięży w Prusach Królewskich. Na razie inicjatywa należała do protestantów, którzy dążyli do prawnego uznania ich konfesji, jeśli nie na zasadzie równouprawnienia z religią katolicką, to przynajmniej jej tolerowania. Już w latach 1557 i 1558 wielkie miasta pruskie: Toruń, Elbląg i Gdańsk uzyskały przywileje religijne pozwalające na przyjmowanie komunii pod dwoma postaciami, co prawda na okres tylko jednego roku, tj. do zebrania się następnego sejmiku lub też rozpoczęcia się soboru narodowego. W nadanych przywilejach nie było więc uznania pełnej wolności religijnej. Konfesja Augsburska nie była w nich ani razu wspomniana, ale przecież zgoda królewska na komunię pod dwoma postaciami, stanowiąca zasadniczą część nauki Lutra, otwierała drogę do dalszych decyzji. Przyznane raz prawo trudno było odebrać. Za

¹⁴ H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht*, Bd. 1, Leer 1971, s. 86. i G. Lengnich, *Geschichte der Preussischen Lände, Königlich-Polnischen Antheils*, Bd. II, Danzig 1723, s. 136.

¹⁵ H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig*, s. 87.

przykładem wielkich miast zaczęły dobijać się o przywileje religijne, zresztą z pozytywnym skutkiem, małe miasta, w tyle nie pozostawała szlachta. Król nie nadał jednak całej prowincji osobnego, generalnego przywileju uznającego Wyznanie Augsburskie.

Kolejne stulecie w dziejach tolerancji religijnej w Prusach Królewskich charakteryzuje się równowagą sił między katolikami i protestantami, co niejako wymuszało wzajemną tolerancję. W r. 1580 według obliczeń H. Neumeyera¹⁶ istniały tutaj 162 parafie ewangelickie, z tego 114 na wsi. Ich liczba odpowiadała mniej więcej liczbie parafii katolickich. Nawet zmniejszenie się liczby parafii protestanckich w okresie kontrreformacji o 70 nie zmieniło stanu rzeczy¹⁷. Obok wzajemnych relacji między katolikami i luteranami najbardziej istotna była kwestia uznania za równoprawne wyznania reformowanego czyli kalwińskiego i ściśle z nią związana sprawa wzajemnych stosunków między protestantami pruskimi a kościołami określona w tzw. *Consensus Sandomiriensis* w Polsce. Przyjrzyjmy się tym zagadnieniom bliżej.

Otóż w r. 1570 na synodzie generalnym w Sandomierzu polscy kalwiści, luteranie i Bracia Czescy, chcąc wymusić na katolikach ich tolerowanie, zawiązali konfesyjną federację przewidującą wzajemne uznawanie swoich wyznań¹⁸. W obradach nie brali udziału przedstawiciele protestantów ani z Prus Królewskich, ani z Prus Książęcych, choć z tego pierwszego kraju można by ich oczekiwać. Nie odnajdujemy śladów zaproszenia pruskich protestantów do tych obrad ani ich jakiegось zaangażowania. Zgon w r. 1572 znanego z tolerancji Zygmunta Augusta wywołał zaniepokojenie protestantów pruskich. Na sejmiku w Łasinie w tymże roku wysunęli oni żądanie pod adresem nowego króla potwierdzenia przywileju wyznawania przez nich Konfesji Augsburskiej i likwidacji sporów religijnych¹⁹. Tym bardziej zagadkowa wydaje się ich nieufność, zwłaszcza wielkich miast pruskich, wobec uchwalonej 28 stycznia 1573 r. Konfederacji Warszawskiej (*Pax dissidentium*). Dokument tej Konfederacji nazywany *Magna Charta Libertatum* wolności religijnych w Polsce, opieczętowany został aż 206 pieczęciami, także posłów szlacheckich, zarówno katolików jak i luteran z Prus Królewskich²⁰. Wcześniej, bo w latach 1568 i 1571, w Europie przywilej taki uzyskał tylko Siedmiogród, a Francja czekała do r. 1598 na edykt nantejski. Izba wyższa sejmiku Prus Królewskich ostatecznie jednak nie potwierdziła Konfederacji Warszawskiej²¹.

¹⁶ Tamże s. 96.

¹⁷ Tamże s. 97 i n.

¹⁸ J. Maltek, *Sandomir. Consensus von*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, B. XXX, Lieferung 1, Berlin-New York 1998, s. 29–32.

¹⁹ G. Lengnich, *Geschichte der Prussischen Lände*, t. IV, Danzig 1726, s. 17, 18.

²⁰ *Konfederacja warszawska 1573 roku, wielka karta polskiej tolerancji*, oprac. M. Korolko i J. Tazbir, Warszawa 1980, s. 54. i M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974.

²¹ M.G. Müller, *Zweite Reformation*, s. 53.

Zrozumiałe było tutaj stanowisko katolików, ale nie protestantów. XVII-wieczny historyk pruski Krzysztof Hartknoch²² tłumaczył taką postawę ewangelików, zwłaszcza z wielkich miast pruskich, obawą przed obdarzeniem tymi samymi prawami wyznaniowymi, jakie oni posiadali, kalwinistów, menonitów czy nawet arian. Bardziej przekonująca jest teza, że stany pruskie obawiały się, że przyjęcie Konfederacji Warszawskiej stanie się precedensem dla wprowadzenia w prowincji pruskiej całego prawodawstwa obowiązującego w Rzeczypospolitej²³. Świadczyłyby to o tym, że stany Prus Królewskich wyżej ceniły sobie swobody polityczne niż konfesyjne.

Sukcesy kontrreformacji zmusiły wielkie miasta pruskie do rewizji dotychczasowej postawy zarówno wobec Zgody Sandomierskiej (*Consensus Sandomiriensis*) jak i Konfederacji Warszawskiej, zwłaszcza że wśród elit miejskich rozpowszechnił się kalwinizm, który nie był konfesją oficjalnie uznawaną. 17 kwietnia 1587 r. w okresie *interregnum* ogłoszono edykt wprowadzający zasady tolerancji religijnej zawarte w Konfederacji Warszawskiej do Prus Królewskich²⁴. Przy żądaniach rewindykacyjnych katolików protestanci pruscy coraz częściej powoływali się na zasady tolerancyjne Konfederacji Warszawskiej 1573 r. Znalazło to swoje miejsce także w publicystyce protestantów gdańskich²⁵ i toruńskich²⁶ wyrażających najwyższą aprobatę dla Zgody Sandomierskiej i Konfederacji Warszawskiej.

W Prusach Królewskich przez cały interesujący nas okres (lata 1572/73–1658–60) toczyły się ostre spory między katolikami i luteranami oraz w mniejszej skali między luteranami a kalwinistami. Ich areną był parlament prowincji pruskiej²⁷. Dochodziło do tumultów, jak np. w r. 1614 w Toruniu²⁸ przeciw katolikom, czy zawiązywania ligi miast pruskich w obronie protestantyzmu w r. 1615²⁹, ale groźba wojny domowej, podobnej jak we Francji, Niderlandach czy Czechach, nakazywała za wszelką cenę utrzymać zasady tolerancji religijnej przyjęte w Konfederacji Warszawskiej 1573 r. Cezurą dla tolerancji religijnej w Polsce jest wygnanie z Polski antytrynitarzy w r. 1658, choć pokój oliwski 1660 r. zagwarantował tak katolikom jak i protestantom swobodę wyznawania ich religii.

Ramy objętościowe artykułu nie pozwalają mi na scharakteryzowanie następnego stulecia w dziejach tolerancji religijnej w Prusach Królewskich, w których zosta-

²² Ch. Hatknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, Danzig 1686, s. 718–720.

²³ G. Lengnich, *Geschichte der Prussischen Lände*, s. 18.

²⁴ Tamże, s. 20, 21 i Documenta nr 10.

²⁵ M.G. Müller, *Discursus in der Religion Sache der Preussischen Städte. Ein Dokument zur Geschichte von Konfession und Politik im Königlichen Preussen des 16. Jahrhunderts*, w: *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy ku czci prof. Jacka Staszewskiego*, Toruń 1993, s. 177–187.

²⁶ S. Tync, *Głos z Prus Królewskich z r. 1596 w obronie Zgody Sandomierskiej, Konfederacji Warszawskiej i tolerancji religijnej. Odrodzenie i reformacja w Polsce*, t. II, Warszawa 1957, s. 133–150.

²⁷ Zob. Ch.-A. Schierling, *Der Westpreussische Ständestaat 1570–1586*, Marburg/Lahn 1986 s. 63–84 oraz H. Bitzer, *Die Politik der Westpreussischen Stände 1604–1618*, Phil. Diss. Freiburg 1949.

²⁸ H. Bitzer, *Die Politik*, s. 122 i n.

²⁹ Tamże, s. 136 i n.

ła wyraźnie zachwiana równowaga między katolikami a protestantami na korzyść tych pierwszych. Wreszcie tumult toruński 1724 r. zniweczył dotychczasową opinię o Rzeczypospolitej jako państwie wolności religijnej. W obrazie tolerancji religijnej w Prusach Królewskich zabrakło menonitów, wyznawców religii mojżeszowej czy antytrynitarzy, których tutaj tolerowano, ale ich swobody uprawiania kultu religijnego były poważnie ograniczone. Zaslужują na osobne opracowanie.

Nasze rozważania nie byłyby kompletne, gdyby ograniczyć je do jednej części Prus – a mianowicie Prus Królewskich. Tymczasem problematyka tolerancji religijnej przewija się też w obradach sejmiku Prus Książęcych. Od roku 1525 aż do końca XVIII w. niepodzielnie panował tutaj luteranizm. Niechętnie tolerowano katolików, nie dopuszczając ich do urzędów czy na uniwersytet królewiecki. Starania szlachcica Jana Gołyńskiego z Turowa w starostwie piskim w r. 1592³⁰ czy braci Macieja, Jakuba i Marcina Rywockich z Wielkiego Łęcka w starostwie działdowskim w latach 1609–1612³¹ o prawo przywrócenia kultu katolickiego w ich parafialnych kościołach napotykały na zdecydowany opór księcia pruskiego lub jego opiekunów, jak również stanów Prus Królewskich, choć zgodnie z traktatem lennym z r. 1605 katolicy mieli w Księstwie Pruskim swobodę uprawiania swego kultu³². W Księstwie Pruskim od r. 1616 egzystował jeden kościół katolicki w Królewcu, w dzielnicy Sackheim³³ i miejsce pielgrzymkowe Święta Lipka. Popierany przez elektorów brandenburskich kalwinizm nie uzyskał statusu, jaki miała tutaj Konfesja Augsburska. Sprzeciwiały się temu zarówno stany Księstwa wierne luteranizmowi, jak i królowie polscy obawiający się destabilizacji politycznej w państwie pozostającym z Polską w stosunku lennym.

Dzieje tolerancji religijnej w obydwu częściach Prus w czasach nowożytnych wykazują dość wyraźnie priorytet interesów politycznych nad konfesyjnymi w codziennej działalności stanów pruskich, a zwłaszcza wielkich miast pruskich: Gdańska, Torunia i Elbląga.

³⁰ Korespondencja w tej sprawie znajduje się w archiwum królewieckim w Berlinie–Dahlen, Herzogliches Briefarchiv, B-2, 409.

³¹ M. Rywocki, *Autobiografia*, w: *Miscelanea Staropolskie*, Wrocław 1962, Archiwum Literatury, t. 6, s. 25–31 i D. Dietrich, *Geschichte des Katholizismus in Altpreussen von 1525 bis zum Ausgange des 18. Jahrhunderts*, „Zeitschrift Ermland”, t. 12, [Brunsbergae] 1900, s. 85.

³² *Handbuch der Geschichte Ost-und Westpreussens*, Teil II/1, Lüneburg 1994, 151, 154.

³³ Tamże s. 160.